

УДК 883.3.09-32

Сніжана Новак

ІДЕЯ ЕКЗИСТЕНЦІЇ В ПОВІСТІ ВОЛОДИМИРА БІРЧАКА “НА НОВИХ ЗЕМЛЯХ”

Стаття присвячена аналізу повісті В. Бірчака “На нових землях”, тематика і проблематика якої сьогодні видаються достатньо актуальними. Особливу увагу автор приділяє проблемі вибору власних життєвих цінностей, пошукові шляхів самореалізації. Прикладом активного і творчого ставлення до життя є подвижницька доля головного героя твору Євгена Березівського.

Творча спадщина Володимира Бірчака (1881–1952), одного з фундаторів літературного угруповання “Молода Муза”, досі залишається зовсім не дослідженою і лише частково перевиданою. Широкому колу читачів вже стали доступними його історичні повісті “Василько Ростиславич”, 1923 р., “Володар Ростиславич”, 1930 р. (у 1941 р. твір було перевидано під назвою “Велика перемога”) і “Проти закону”, 1936 р. Але решта доробку письменника далі залишається у стародруках (зокрема, повісті “На нових землях”, 1938 р., “Кар’єра”, 1943 р.) і рукописах (повісті “Безжурні дні”, б/д, “Осіньні листя” 1945 р., оповідання, статті, епістолярій). Попри це творчість В. Бірчака 40-х років XX століття з огляду на її тематику і проблематику сьогодні особливо актуальна: у ній багато уваги приділено проблемі особистого вибору, пошукові шляхів самореалізації, сенсу існування. Темою художнього дослідження майстра слова стає одвічне прагнення особистості до самовдосконалення – з одного боку, а з другого – стремління досягнути влади без здібностей, праці, шляхом хабарів і протекцій. В. Бірчак роздумує над злободенними проблемами суспільного життя українців, широкого патріотизму і пристосовництва, ставлення особистості до своєї держави й обов’язків перед нею.

Цілісний образ людини, якій довелося жити на зламі епох, відчувати гіркоту поразки у війні за свободу України, але не втратити віри в ідеали добра, справедливості і знайти своє місце під сонцем, Бірчак створив у повісті “На нових землях”. Довгі десятиліття твір було заборонено, як і все, що стосувалося історії високоосвіченої армії – Січового стрілецтва. Події у повісті розгортаються в період становлення Чесько-Словацької республіки, до складу якої ввійшло тоді Закарпаття, що після занепаду Австро-Угорської імперії одержало автономію. Твір рясніє представниками української інтелігенції, що в силу обставин опинилися в межовій ситуації. Рятуючись від більшовиць-

кої розправи, колишні Січові стрільці змушені були влаштуватися “на нових землях”.

Панораму соціально-психологічної життя Закарпаття передбачає сама назва твору “На нових землях”. Вона не означає текст, не дає йому імені (як це було у двох згаданих вище історичних повістях Бірчака, де імена головних героїв формували антропоцентричний характер назв творів), а лише проектує подальший розвиток подій. Автор не обмежується тільки власним баченням ситуації в краї, власними переживаннями. Численні персонажі висловлюють різні погляди на державотворчу справу, різні переконання, внаслідок чого процес пошуків суспільної перспективи відбувається дуже болісно. Проте кожен із героїв у міру своїх можливостей прислуговується справі відродження національної культури на здавна українській землі. Це і професор гімназії доктор Березівський, і його бойовий товариш Смеречанський, поет Перлович, директор школи Августин Волівський, філолог доктор Іванівський.

Сюжет, позірно досить спокійний, внутрішньо наповнений дуже складними психологічними колізіями. Хронологічно твір охоплює події невеликого проміжку часу – в межах одного року. Але щоб розкрити динамізм характерів, їхню багатогранність, спадковість, В. Бірчак використовує ретроспективні і перспективні екскурси.

Уже на початку повісті “На нових землях” ми знайомимося з головним її героєм. Це син галицького священика Євген Березівський. Письменник наділяє свого персонажа стремлінням до власної автентичності. З цієї метою автор змушує його перейти через ті випробування, які витримав колись сам: еміграцію, втрату майна, відсутність громадянства і засобів до існування.

О. Мишанич назвав “На нових землях” В. Бірчака автобіографічним твором [6, 192]. Окремі моменти в повісті справді збігаються з біографічними фактами

письменника-педагога. Про це, зокрема, свідчить епістолярій В. Бірчака, де він описує шлях на еміграцію [4, 12-12зв], старання, щоб одержати громадянство, укладання підручників для українських шкіл [5, 4-6]. Деякі герої твору мали реальних прототипів з-поміж тодішньої закарпатської інтелігенції. Так, прототипом директора школи Августина Волівського був відомий Августин Волошин, доктора Іванівського – культурний і громадський діяч, педагог Іван Панькевич. Однак нема жодних підстав ототожнювати самого В. Бірчака з Євгеном Березівським. Бо, як сказав би видатний іспанський філософ XX століття Х.Ортега-і-Гассет, предмет мистецтва є художнім тільки тоді, коли він нереальний. “Реальна людина та її портрет – це абсолютно різні речі: ми цікавимося або тим, або іншим” [7, 243].

Отже, у повісті Бірчака мусимо бачити не лише зворушливу історію Євгена Березівського, що базується на дійсних фактах, але перш за все витвір мистецтва, плід художньої уяви. Можемо припустити, що письменник, за Ж.-П.Сартром, хотів видаватися собі таким, яким його бачили інші, і змусити інших побачити його таким, яким йому хотілося б бути [1, 247-248]. Поза всяким сумнівом, світоглядна позиція В. Бірчака не збігалася достоту з позицією європейського екзистенціалізму, забарвленого тут низкою суто національних рис, що дає підстави говорити про екзистенціально-кордоцентричний характер твору.

Носієм саме такого світогляду є доктор Євген Березівський, що його портрет автор подав у властивій йому імпресіоністичній манері: “молодий інтелігентний мужчина, добре і чисто одягнений” [2, 6], чорнявий, “нижче тридцяти років” [2, 13]. Євген належить до тих людей, котрі завжди там, де відчуваються потрібними в даний історичний момент. Вибір свого життєвого місця пояснюється так званими межовими ситуаціями, котрі, за К.Ясперсом, ми не можемо ні переступити, ні змінити, а лише усвідомити їхню неминучість. Філософи-екзистенціалісти стверджують, що людина не змогла б осягнути власного призначення, справжнього сенсу буття, коли не відчувала б своєї вкинутаості у світ і своєї покинутості в ньому, тобто не потрапила б у межову ситуацію. Ознакою останньої є усвідомлення конфлікту зі світом і свого невдоволення тим, що відбувається. Це невдоволення спонукає до самоаналізу, пізнання та вибору власних життєвих цінностей [1, 243].

Яскравим прикладом такого змагання з життєвими обставинами є поведінка колишнього старшини Січових стрільців Євгена Березівського. Читач уперше зустрічає його в той період життя в еміграції, коли Євген півроку марно сподівається знайти роботу. Сидіння без діла викликає в нього душевну депресію. Людина незалежна, Березівський хоче бути господарем власного життя, але відсутність засобів до існування не дозволяє йому такої розкоші. Конфлікт між існу-

ючим і бажаним станом речей поглиблювався усвідомленням того, що, маючи здоров'я, освіту, бажання працювати, Євген змушений недоїдати і “хапатися за всяку працю, яку тільки міг захопити” [2, 35], щоб цілком не занепасти духом. Надлишок вільного часу, пережиті події давали Березівському чимало тем для роздумів про поразку в війні. Щоб затерти її слід, герой мобілізував усе своє завзяття, готувався до “творчої праці в невідомій землі, невідомим робітником” [2, 26]. Інтелект, характер, воля до життя були єдиним його скарбом – не мав ані грошей, ані протекцій. Призначення на посаду професора гімназії викликало в душі Березівського амбівалентні почуття. З одного боку, він радий був мати ґрунт під ногами, бо повертався до справи, яку любив, для якої вчився, якій хотів присвятити своє життя. А з другого – почував упокорення і приниження. Він, недавній вояк, що не раз заглядав смерті у вічі, соромився того, що зі своєї власної держави, з поля бою мусить іти служити чужим.

Життя загартованого в боях стрільця віднині набувало нового сенсу – він розпочинав безкровну битву з мадяризацією, русифікацією, нівеляцією молодого покоління українців. Євген відкинув пропозицію приятеля їхати в пошуках кращого хліба до Америки і залишився працювати “на нашій не своїй землі”. Березівський був переконаний, що й тут, у чужій державі, він все-таки служитиме українському народові. Складність цього завдання полягає в тому, що люди, чиїх дітей відтепер мав навчати Євген, тривалий час зазнавали зовнішньої деструкції (а під її впливом відбувалася й самодеструкція) національної свідомості, їхньої гідності як представників українського народу. В умовах демократичної Чехо-Словаччини денаціоналізованим українцям було дозволено вирішити, “яка мова має бути урядова та яка викладава в школі. Ось тут щойно, – пише В.Бірчак у повісті, – починався танок біснуватих” [2, 71]. Людям було тяжко зорієнтуватися, хто вони: чи українці, чи росіяни, чи “церковнослов'янський нарід”, чи “якийсь окремий карпаторуський” [2, 71].

За таких історичних обставин довелося працювати Березівському. Проте він почував силу здолати всі перешкоди, міг вести за собою, бо був наділений, за Д.Донцовим, трьома прикметами “володарної верстви”: благородністю, мужністю і розумом [3, 147]. Цей, ще зовсім молодий, чоловік не просто зробив свій вибір у плані професійної діяльності, а перебрав на себе відповідальність за майбутнє української нації – не абстрактної, а тієї її частини, яка живе на Закарпатті і, зокрема, в Ужгороді.

Знайшовши таким чином застосування своєму інтелектові, роботу серцю і рукам, Березівський все-таки відчуває певний душевний дискомфорт. Давно очікуване призначення змушує його перейти з села, де він гостював у приятеля, до Ужгорода, де відтепер мав жити і працювати. Там, у селі, залишилася “дивна

дівчина з сонцем над головою" [2,9], що так несподівано з'явилася в його емігрантському житті. Ось яким після розлуки видається героєві світ у момент суб'єктивного сприйняття: "Розглядався по кімнаті. Як тісно було тут, як душно, як непривітно! Пригадав собі ліс. Лісна каня над ним і безмежне синє небо. В лісі зелень і всяка птиця виводить свою пісню. Долом шум ріки. Вночі рев оленя, бурі і громи. І... і... і..." [2,32].

Сум'яття почуттів героя виливається в роздратування, коли ці фрагментарно зафіксовані автором спогади-переживання перериває давній приятель, що звертається до Євгена з питанням. "Не плети язиком! Тепер роздумую!" – обрушився Березівський, але вже по кількох хвилинах вони щиро розмовляли" [2,32]. І той факт, що врівноважений, добре вихований Євген без жодних на те підстав "обрушився", вказує на неусвідомлене ще почуття тривоги, неспокою, що охопило героя через вже вкорінену десь на маргінесі його свідомості думку про далеку милу дівчину. Коли розглядати любов як один із виявів людини у світі, то тема кохання між Євгеном і Маргіткою стає складовою частиною екзистенційної проблематики повісті "На нових землях".

Згідно з теоріями філософів-екзистенціалістів почуття неспокою, відчаю, незадоволення, загрози смерті виступають основним каталізатором людської діяльності. Цілий спектр подібних відчужень (окрім відчаю) стимулював до самореалізації й Євгена Березівського. Бо хіба міг він бути спокійним, коли Україна, його батьківщина, де залишилися найрідніші люди, кривавилася в боях, не здобувши волі. Хіба міг почуватися задоволеним тим, що сотні Січових стрільців таких, як і він, зазнавши поразки у визвольних змаганнях, емігрували на Закарпаття, на той клаптик української землі, що без бою, в силу історичних обставин, виходив переможцем зі світової завірюхи, навіть не усвідомлюючи своєї перемоги. Хіба не загрожувала Березівському ще й тепер смерть від більшовицької кулі? Отож "стимулів" до праці в Євгена було чимало. Тому він вкладав усю душу в навчання дітей, котрі слухали його лекції, затамувавши подих. Євген був задоволений першими результатами своєї праці. Адже чим важче досягається мета, тим більше цінується навіть найменший крок, що наближує до неї. Молодий професор уявляв собі край, де тепер жив, незорано землею, що потребує нових робітників.

Назва повісті "На нових землях" давала авторові широке поле для діяльності його героя. В.Бірчак показує причетність Євгена Березівського до багатьох аспектів громадського життя, котре розумілося не тільки як політичне, а й інтелектуальне, моральне, господарське, релігійне. Провідну роль у всіх цих сферах письменник відводив сильній особистості, а не масам. Більше того, митець, а з ним і його герой, розуміли, що велику загрозу правому суспільству становить людина-маса, яка заходиться керувати. У творі подано

бачення доктором Березівським проблеми, що розросталася за схемою, окресленою Х.Ортегою-і-Гассетом у його праці "Бунт мас". Це виявлялося в тому, що люди, досі не причетні до жодних справ державної ваги, вважали себе професіоналами в усьому, не ставили під сумнів жодної власної думки, не реагували на чужі судження. Тобто "проста людина, досі підвладна, тепер вирішила правити світом" [7,73]. Під таким кутом зору у тексті з блискучою іронією відтворено процес з'ясування "справи правопису", в якому активну участь брав Березівський. В.Бірчак акцентує увагу навіть не на самому питанні, а на способах його вирішення, на тій атмосфері, яка неминуче запановує там, де кілька людей не хочуть дійти згоди стосовно однієї проблеми.

Професор Березівський зображений В.Бірчаком як гармонійно розвинута особистість. Розкриваючи цей образ, автор продовжує традицію пошуку калокагатії. Але якщо в українській літературі від Г.Сковороди до "неокласиків" це поняття означало ідеальне поєднання фізичної краси і духовної досконалості [8,334], то В.Бірчак більше уваги приділяє не гарній зовнішності, а шляхетності і фізичному здоров'ю. Змальовуючи свого героя, письменник послуговується етико-антропологічним ідеалом І.Франка. "Цілий чоловік" як зразок досконалості, на думку Каменяра, мусить мати ясний розум, сильний дух, чисте серце, слухати суспільним інтересам, тобто мати внутрішню ідеальну сутність – Божеське начало.

Б.Тихолоз, характеризуючи кожну з цих якостей, зазначає, що такого ідеалу можна досягти зусиллями волі, наукою, працею, і як приклад наводить подвижницьку екзистенцію Івана Франка [9,32-34]. Наділений такими ж рисами характеру герой В.Бірчака, потрапляючи в межу ситуацію, не пристосовується до несприятливих обставин, не допускає підпорядкування, нівеляції свого "Я". Він знаходить сили протистояти насильству, несправедливості, пам'ятаючи, що "не кожен урядовець однаково закон розуміє" [2,133], шукає способу впорядкувати свої відносини з державою, в якій він живе і працює як емігрант. Любов до порядку виявляється в усьому, за що береться Березівський. Його внутрішній світ розкривається за допомогою так званих зовнішніх деталей, які супроводжують психологічні процеси. У монологах Євгена дуже часто постає образно-психологічне коло, в якому своєрідним емоційним центром є поняття "обов'язок". Це стоїть не тільки громадсько-політичного, а й приватного життя цього персонажа. Закохавшись у доньку священника Долиная Маргітку, Березівський розуміє, що не має права одружуватися, поки не одержить громадянства, бо не може допустити, щоб і його дружина стала емігранткою. Здатність у всіх своїх вчинках керуватися розумом, навіть у тій сфері, де здавалось би, неподільно панують почуття і пристрасть, характеризує героя як особу відповідальну, що вміє піклуватися про близьких йому людей. Треба, однак, зазначити,

що у хвилини високої емоційної напруги Березівський відчуває потребу усамітнитися на лоні природи, щоб обміркувати ситуацію. Автор не має намірів показувати цього молодого, енергійного чоловіка “погаслим вулканом”. Експресивний ореол Євгена формується завдяки його душевним переживанням, які він не приглушує, а скеровує в потрібне русло.

Процес самопізнання є найважливішим екзистенціальним завданням людини. Намагаючись з’ясувати дозрілість власних почуттів, Березівський пробує аналізувати свої дії, спричинені коханням. Але не все можна висловити. В.Бірчак націлює реципієнта на сприйняття внутрішньої багатозначності всього сказаного героєм. Ось яким поширеним поетичним порівнянням письменник характеризує мову закоханого і збентеженого чоловіка: “Та не в тому, що оповідав Березівський, була головна річ. Усі його слова були, як трава на лузі, як зелений ліс на горах, які закривають незбагнуті скарги в глибинах землі. Під низькою травою, під зеленим лісом – які там дивні, незбагненні речі! Тверді скелі, насичені золотом, сріблом і залізом, то знов підземні храми, мовчазні озера й бистрі ручаї” [2,65].

Об’єкт любові Євгена, Маргітка, зображена в повісті “На нових землях” людиною високої духовної культури. Проблема вибору постає також і перед нею. “Мадяронка” по материнській лінії, вона вирішує “навернутися в віру” свого батька-українця і коханого Євгена, чий погляд на відродження українського Закарпаття цілковито поділяє. Зміни у світогляді дівчини відбуваються досить легко. Завдяки своїй готовності підтримати нареченого в усьому, що стосується розквіту української духовності, Маргітка легко уникає можливості стати причиною конфлікту між гро-

мадським та особистим у свідомості Березівського. Одруження з “мадяронкою” (хоча й українського походження) вже не видається хлопцеві зрадою ідеї, за яку він боровся.

Не можна не зазначити, що, попри повний набір чеснот, Березівський не постає перед нами “зразково-ідеальним” героєм. Із неминуче присутніми в житті елементами абсурду Євген бореться, керуючись принципом, що безглузді закони заслуговують такого ж безглузлого їх виконання. Не маючи змоги нормально оформити чеське громадянство, він вдається до невинних хитрощів. Не почуває докорів сумління через контрабандним шляхом передані йому з Галичини гроші від матері – на нове господарство. Адже сам він не міг піти до свого дому, бо на рідній землі, за свободу котрої він боровся, його вважали “ворогом народу”...

Сєбто В.Бірчак показує і позитивні, і негативні риси своїх персонажів. Але найбільшим випробовуванням для представників інтелігенції у творі, крім боротьби з життєвими негараздами, є боротьба з негативними проявами власного характеру. Кожен із Бірчачових героїв наділений незламним переконанням у доцільності власного існування. Щоправда, в одних воля до життя виявлена сильніше, в інших під ударами долі часом опускаються руки. Але всі вони люблять життя, не вважаючи його позбавленим сенсу. В.Розов писав, що нема нічого простішого, ніж показати всю історію людства як абсурд. В. Бірчак ніколи не бавився з подібною ідеєю. Екзистенція його героїв змушує читача співпереживати, вбачаючи в них не нікчемних слабодухів, а гідних поваги людей. Творчість письменника несе в собі зерно людинолюбства і тому варта популяризації.

1. Антологія світової літературно-критичної думки ХХ століття / За ред. М.Зубрицької. – Львів: Літопис, 1996.

2. Бірчак В. На нових землях: Повість. – Львів, 1938.

3. Донцов Д. Дух нашої давнини: Друге видання. – Дрогобич, 1991.

4. Лист В. Бірчака до Я. Гордіньського Від 15.XI.1919 // ЦДІА у Львові. – Ф.384. – Оп.1. – Од.36.27. – Арк.12-12 зв.

5. Лист Бірчака В. до Гнатюка В.(6/д) // Відділ рукописів Львівської державної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника. – Гнат.41. – Арк.4-6.

6. Мишанич О. Володимир Бірчак і його книжка “Літературні стремління Підкарпатської Русі” // Д-р Володимир Бірчак. Літературні стремління Підкарпатської Русі: Друге доповнене видання. – Ужгород, 1937. – С.192-193.

7. Ортега-і-Гассет Х. Вибрані твори. – Київ, 1994.

8. Літературознавчий словник-довідник. – Київ: Академія, 1997.

9. Тихолоз Б. “Цілий чоловік” в етико-антропологічній концепції І.Франка // Слово і час. – 1999. – №2. – С. 32-34.

Snizhana Novak

THE IDEA OF EXISTENCE IN VOLODYMYR BIRCHAK NOVEL "ON NEW LANDS"

The article is devoted to the analysis of the narrative of V. Birchak "Na novykh zemliakh" ("On new lands") which subjects and problems are quite urgent. The author pays special attention to the problem of life values choice and searching of self-actualization. The selfless destiny of the main character Yevhen Berezius'ky is the example of active and creative attitude to life.